247sk22

२२

अध्यारोपापवादौ

प्रस्तावना

अद्वैतवेदान्ते जीवब्रह्मणोः अभेदः प्रतिपादितः। ब्रह्म नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वभावम्। जीवो हि ब्रह्म। जीवस्तु स्वस्य नित्यशुद्धस्वरूपम् अजानन् सुखलाभाय बाह्यभोगवस्तूनां ग्रहणरक्षणयोः महत्कष्टम् अनुभवति। यदा जीवः अनुभवेन शास्त्रतः आप्तवाक्यश्रवणेन वा भोग्यवस्तूनाम् अनित्यतां विजानाति, वैराग्यवान् च भवति, तदा स्वस्वरूपज्ञानाय ब्रह्मज्ञस्य गुरोः समीपमायाति। गुरुश्च करुणया तस्मै ब्रह्म उपदिशति। परन्तु यदि गुरुः संसारदुःखोपशमाय समागतं जीवं कथयेद् यद् दृश्यमानं जगदिदं मिथ्या शुक्तिरूप्यम् इव, ब्रह्म निष्कलं निर्विशेषम् अवाङ्मनसगोचरं बोधयितुम् अयोग्यञ्च, तर्हि तत्त्वानि एतानि अनुभवविरुद्धत्वात् शिष्यस्य मनसि नैव प्रतिष्ठां लभेत। अतो यथा कथाच्छलेन बालाय तत्त्वं बोध्यते तथैव सहस्रमातृभ्यः अपि अधिकहितैषिणी श्रुतिः अध्यारोपापवादन्यायेन मुमुक्षवे ब्रह्मतत्त्वम् उपदिशति। जगद्विषये शिष्यस्य वर्तमानं बोधमेव भित्तिरूपेण स्वीकृत्य दृश्यमानस्य जगतः कारणरूपेण ब्रह्म निर्दिशति गुरुः। अतः शिष्यस्य तत्त्वबोधः अनुभवानुसारित्वात् सम्यग् भवति। ततश्च श्रुतस्य ब्रह्मणो मनन-निदिध्यासनरूपा उपाया वर्णिता भवन्ति। उच्यते च –

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते।
शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः कल्पितः क्रमः॥ इति।

शिष्याणां सुखेन तत्त्वबोधार्थम् अयम् उपदेशप्रकारः कल्पितः तत्त्वविद्भिः। अस्मिन् पाठे वयम् उपदेशविधौ अध्यारोपापवादन्यायस्य किं तावद्गुरुत्वं, किं वा अस्य स्वरूपमिति विस्तरेण ज्ञास्यामः।

उद्देश्यानि

पाठमेतं पठित्वा छात्रा अधोलिखितान् विषयान् ज्ञास्यन्ति।

- अध्यारोपापवादन्यायस्य आवश्यकता
- क अध्यारोपः
- क अपवादः
- अज्ञानलक्षणम्
- कारणशरीरं, सूक्ष्मशरीरं, स्थूलशरीरम् इति शरीरत्रयम्

- पञ्चकोशाः
- पञ्चीकरणम्
- सामान्याध्यारोपः
- विशेषाध्यारोपः
- विशेषाध्यारोपनिरासः
- सामान्याध्यारोपनिरासः
- तत्त्वम्पदार्थशोधनम्

२२.१ को वै अध्यारोपः

वेदान्तसारग्रन्थे सदानन्दयोगीन्द्रः अध्यारोपलक्षणम् कथयति – "असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोवत् वस्तुनि अवस्त्वारोपः अध्यारोपः" इति। सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म एव वस्तुपदेन कथितम्। अवस्तु च अज्ञानं, ततः समुत्पन्नः सकलः कार्यप्रपञ्चश्च। अतः वस्तुनि ब्रह्मणि अज्ञानस्य तत्कार्याणां वा आरोपः एव अध्यारोपः। अत्र उदाहरणं तावत् असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोप इति। तथाहि अल्पालोके मार्गे पतितायां रज्जौ कश्चित् सर्पं पश्यति, कथयति च "अयं सर्प" इति। रज्जुः सर्पश्च परस्परं भिन्नौ। रज्जौ रज्जुत्वम् अस्ति, सर्पे च सर्पत्वम्। रज्जुः सर्पो न भवति, सर्पश्च रज्जुः न भवति। तथापि अल्पालोके रज्जोः अज्ञानकारणात् पूर्ववर्ति-सर्पसंस्कारोद्बोधाच्च सर्पभिन्नायां रज्जौ अपि सर्पस्य आरोपो भवति, रज्जौ सर्पज्ञानं च सम्भवति। तथैव अज्ञानं तत्कार्याणि च जडानि, ब्रह्म च तद्विपरीतं चेतनम्। ब्रह्मस्वरूपस्य अज्ञानकारणात् चेतने ब्रह्मणि अचेतनानाम् अज्ञान-तत्कार्याणां वा आरोपः भवति। अयमेव अध्यारोप इति कथ्यते।

२२.२ को वै अपवादः

यत्र आरोपो भवति तद् अधिष्ठानमिति, यस्य च आरोपो भवति तत् आरोप्यम् इति कथ्यते। तथाहि रज्जुः अधिष्ठानम्, आरोप्यो हि सर्पः। अधिष्ठानं विना आरोपो न भवति। ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य आरोपस्थले ब्रह्म हि अधिष्ठानम्, प्रपञ्चश्च आरोप्यः। आरोप्यं हि मिथ्या। यत् प्रतीयते, उत्तरज्ञानेन बाध्यते च तत् मिथ्या। रज्जौ सर्पः प्रतीतो भवति, यदा तु ज्ञानं भवति 'इयं रज्जुः' इति, तदा सर्पो निवर्तते, रज्जुमात्रम् अवशिष्यते। रज्जुज्ञाने जाते तत्र पुनः सर्पस्य प्रतीतिः न भवति। अतः रज्ज्वां दृष्टः सर्पः मिथ्या। अधिष्ठानस्य ज्ञानेन हि आरोप्यस्य मिथ्यावस्तुनः निवृत्तिः भवति, अधिष्ठानमात्रम् अवशिष्यते। रज्जौ सर्पस्य आरोपे सति न हि रज्जौ सर्पस्य गुणाः दोषा वा प्रविशन्ति। न हि रज्जौ सर्पस्य आरोपे सति रज्जुः विषयुक्तो भवति, सर्पस्य मिथ्याभूतत्वात्। तथाहि ब्रह्मरूपस्य अधिष्ठानस्य ज्ञानेन आरोपितानाम् अज्ञानस्य तत्कार्याणां च निवृत्तिः भवति। अज्ञानं तत्कार्याणि च मिथ्याभूतानि।

कारणात् कार्यम् उत्पद्यते। कारणं हि कार्यरूपेण प्रकाशितं भवति। कारणस्य कार्यरूपः अन्यथाभावः (अन्यरूपप्राप्तिः) द्विविधः – परिणामः विवर्तश्च। परिणाम एव विकारपदेन कथ्यते।

कारणस्य स्वस्वरूपम् परित्यज्य अन्यरूपप्राप्तिः परिणामः विकारो वा। यथा दुग्धाद् दधि उत्पद्यते। दुग्धं कारणं, दधि च कार्यम्। दुग्धं स्वस्वरूपं परित्यज्य दधिरूपतां प्राप्नोति। अतः दुग्धस्य विकारः परिणामो वा दधि। कारणस्य स्वरूपम् अपरित्यज्य एव अन्यरूपप्राप्तिः विवर्तः। यथा रज्जुः स्वस्वरूपम् अपरित्यज्य एव सर्परूपेण प्रतिभासते। अतः सर्पः रज्जोः विवर्तः। विकार-परिणामयोः लक्षणं वेदान्तसारे एवमुदाहृतम् – "सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदाहृतः। अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदाहृतः।।" इति च। एवं ब्रह्म स्वस्वरूपम् अपरित्यज्य एव प्रपञ्चरूपेण प्रतिभासते। अतोऽयं परिदृश्यमानः मिथ्याभूतः प्रपञ्चः ब्रह्मणो विवर्तः। विवर्तस्थले मिथ्याभूतस्य पदार्थस्य उत्तरज्ञानेन बाधे सति अधिष्ठानमात्रम् अवशिष्यते।

एवम् अविकृतायां रज्जौ, सर्पाकारेण भासमानस्य रज्जुविवर्तस्य, "इयं रज्जुः" इति अधिष्ठानज्ञाने जाते यथा अधिष्ठानरज्जुरूपेणैव स्थितिः भवति तथा ब्रह्मविवर्तस्य अज्ञानादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपाधिष्ठानज्ञाने सति ब्रह्मरूपेणैव स्थितिः एव अपवादः। अतः कार्यस्य कारणमात्रसत्तावशेषणं कारणस्वरूपव्यतिरेकेण कार्यस्य असत्तावधारणं हि अपवादः। उच्यते च सदानन्दयोगीन्द्रेण वेदान्तसारे – "अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनः अज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम्" इति। अतो यथा रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्वमेव तथैव अवस्तूनाम् ब्रह्मविवर्तभूतानाम् अज्ञान-तत्कार्याणां च ब्रह्मरूपवस्तुमात्रता इति प्रतिपादनमेव अपवादः।

२२.३ अध्योरोपापवादन्यायस्य प्रयोजनम्

जगतः मिथ्यात्वप्रदर्शनं, जगत्कारणरूपेण सत्यस्य ब्रह्मणः सूचनं च अध्यारोपापवादप्रक्रियाया मुख्यम् उद्देश्यम्। आदौ अखिलं जगत् ब्रह्मणः समुद्भूतम् इति प्रतिपाद्यते। कार्यं च कारणे तिष्ठति। अतः अखिलं जगत् ब्रह्मनिष्ठमिति प्रतिपादितं भवति। ततो ब्रह्मणि श्रुत्या युक्त्या च जगत् निषिध्यते। ब्रह्मणि जगतो निषेधे सति जगतः सत्त्वमेव व्याहतं भवति। यतो हि कारणं ब्रह्म विहाय अन्यत्र जगतः स्थितिः नैव सम्भवति। अतो ब्रह्मणि जगतो निषेधे सति ब्रह्म विहाय अन्यत्र जगतः अभावात् जगतः मिथ्यात्वम् आपतति। अध्यारोपापवादन्यायस्य गौणं फलं तावत् तत्त्वम्पदार्थशोधनम्। विषयः अयम् अग्रे स्फुटो भवति।

पाठगतप्रश्नाः १

१. अध्यारोपलक्षणं किम्?

२. कः अपवादः?

३. किं तावद् अधिष्ठानम्?

४. मिथ्याभूतस्य आरोप्यस्य निवृत्तिः कथं भवति?

५. कः परिणामः?

६. को विवर्तः ?

७. परिदृश्यमानस्य अस्य प्रपञ्चस्य किमधिष्ठानम्?

८. प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणो विवर्तः परिणामो वा?

९. अध्यारोपापवादन्यायस्य मुख्यं प्रयोजनं किम्?

१०. अध्यारोपापवादन्यायस्य गौणं प्रयोजनं किम्?

२२.४ सामान्याध्यारोपवर्णनम्

परिदृश्यमानं जगदिदं ब्रह्मणो विवर्तः, अज्ञानस्य च परिणामः। अज्ञानं हि जगतः परिणाम्युपादानम्। ब्रह्म च जगतः विवर्तोपादनम्। अज्ञानं हि जगद्रूपेण परिणमते, यथा दुग्धं दधिरूपेण परिणमते। यथा अल्पान्धकारे रज्जोः अज्ञानं सर्पोत्पत्तौ कारणं, तथैव ब्रह्मस्वरूपस्य अज्ञानं हि जगदुत्पत्तौ कारणम्। इदं जगत् जडं, सुखदुःखमोहान्वितञ्च। तस्माद् अस्य जगतः परिणाम्युपादानकारणमपि कार्यसदृशमेव जडं सुखदुःखमोहान्वितञ्च भवेत्। अतो जगतः परिणाम्युपादानकारणरूपेण जडस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयान्वितस्य अज्ञानस्य ग्रहणं भवति। ब्रह्मविषयकस्य अज्ञानस्य स्वरूपं ततः जगदुत्पत्तिप्रक्रिया च अधो निर्दिश्यते।

२२.४.१ अज्ञानलक्षणविचारः

सदानन्दयोगीन्द्रेण अज्ञानलक्षणविषये वेदान्तसारे निगदितं– "अज्ञानं तु सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चित्" इति। सत् वै कालत्रयाबाध्यम्। अतीत-वर्तमान-भविषद्रूपे कालत्रये यत्तिष्ठति, यस्य एतत्कालत्रये नाशो न भवति तत् सत्। अज्ञानं न हि सत्। यथा घटज्ञानात् परं घटविषयकम् अज्ञानं नश्यति तथैव ब्रह्मज्ञानात् परं ब्रह्मविषयकम् अज्ञानं नष्टं भवति। न च अज्ञानम् असत्। असत् वै अलीकम्, शशशृङ्गादि। परन्तु 'अहमज्ञ' इत्यादिषु स्थलेषु अज्ञानस्य प्रत्यक्षानुभवो भवति, अतः अज्ञानं न असत्। अलीकस्य कदापि, कुत्रचिद्वा ज्ञानं न भवति। न हि कश्चित् कुत्रापि शशशृङ्गं साक्षात्करोति। न च अज्ञानं सदसदुभयात्मकम् एकस्मिन्नेव धर्मिणि सत् असत् चेति विरुद्धधर्मद्वयं न तिष्ठति। अतः अज्ञानं न सत्, नापि असत्, न वा सदसदुभयात्मकं, किन्तु सदसदनुभयात्मकम् अनिर्वचनीयम्। उच्यते च अनिर्वचनीयस्य लक्षणम् –

प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं च यत्।
गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः।। इति।

विवेकचूडामणौ भगवच्छङ्कराचार्यैरप्युक्तं –

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाप्यन्यङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भूतानिर्वचनीयरूपा।। इति।

अज्ञानं माया अविद्या इति पर्यायवाचिनः। अज्ञानं च त्रिगुणात्मकम्। ते च गुणाः लोहितशुक्लकृष्णाः इति श्रुतिषु प्रतिपादितम्। अज्ञानकार्येषु तेजसि अप्सु पृथिव्यां त्रिवृत्करणेन

समुत्पन्नेषु स्थूलभूतेषु च एतद्गुणत्रयसत्त्वात् तत्कारणभूता माया अपि त्रिगुणात्मिका इति सिध्यति। आम्नातं च – "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य" इति।

यद्वा गुणत्रयं हि सत्त्वं रजः तमश्चेति। मायायाः त्रिगुणात्मकत्वं श्रुतौ भगवद्गीतासु च प्रतिपादितम्। तथाहि अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् इति श्रुतौ लोहितशुक्लकृष्णपदैः रजस्सत्त्वतमसां निर्देशो विहितः। भगवद्गीतासु च – सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः, दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया इत्यादिवचोभिः माया निर्दिष्टा। त्रिगुणात्मकाद् अज्ञानात् समुत्पन्नोऽयं प्रपञ्चोऽपि त्रिगुणो भवति।

गुणत्रयविशिष्टत्वात् न हि अज्ञानं सत्यमिति वाच्यं, यतो हि अज्ञानं ज्ञानेन बाधितं भवति। ब्रह्मज्ञानेन हि अज्ञानं नश्यति। अतोऽज्ञानं ज्ञानविरोधि। न च ज्ञानाभाव एव अज्ञानमिति चिन्तनीयम्, यतो हि अज्ञानं न अभावरूपम्। अज्ञानम् अभावरूपं चेत् अज्ञानात् भावरूपस्य जगतः उत्पत्तिः न सम्भवति। न हि अभावाद् भावपदार्थस्य उत्पत्तिः भवति। अहम् अज्ञः इत्यादौ अनुभवे अज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातं भवति। अज्ञानं यदि अभावरूपं स्यात् तर्हि तस्य अनुपलब्धिप्रमाणेन ज्ञानं स्यात्, न प्रत्यक्षेण। न च अज्ञानं शृङ्गग्राहिकन्यायेन इदमित्थमिति पिण्डीकृत्य प्रदर्शयितु शक्यते। अतो यत्किञ्चिदिति अज्ञानस्य विशेषणं प्रदत्तम्।

२२.४.२ कारणशरीरम्

अज्ञानं हि समष्ट्यभिप्रायेण एकं, व्यष्ट्यभिप्रायेण च अनेकम् इति कथ्यते। वृक्षाणां समष्टिः वनं भवति, जलबिन्दूनां च समष्टिः जलाशयः। यदा वक्ता समष्टिं वक्तुम् इच्छति तदा वनम् इति जलाशय इति च कथयति; यदा च व्यष्टिं वक्तुं वाञ्छति तदा वृक्षा इति जलानि इति च कथयति। जीवा हि बहवः, अतो जीवगतानि अज्ञानानि अपि बहवः। तेषाम् अज्ञानानां समष्ट्यभिप्रायेण समष्ट्यज्ञानम् इति व्यवहारः। अस्मिन् समष्ट्यज्ञाने सत्त्वगुणस्य बहु आधिक्यं दृश्यते, अत्र सत्त्वगुणश्च रजस्तमोभ्याम् अभिभूतो न भवति। अतः अज्ञानस्य समष्टिः विशुद्धसत्त्वप्रधाना। सत्त्वगुणस्य आधिक्यात् समष्ट्यज्ञानम् उत्कृष्टोपाधिरिति कथ्यते। अज्ञानानां व्यष्ट्यभिप्रायेण व्यष्ट्यज्ञानम् इति व्यवहारः। व्यष्ट्यज्ञाने सत्त्वगुणस्य प्राधान्यमस्ति, परन्तु न तथा यथा समष्ट्यज्ञाने। रजस्तमोभ्याम् अभिभूतं भवति सत्त्वं व्यष्ट्यज्ञाने। अतो व्यष्ट्यज्ञानं मलिनसत्त्वप्रधानं निकृष्टोपाधिश्च। समष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यं हि ईश्वरः। ईश्वरो हि सर्वज्ञः, सर्वेश्वरः, सर्वनियन्ता, अव्यक्तः, अन्तर्यामी, जगत्कारणञ्च। ईश्वरो हि सर्वेषाम् अज्ञानानाम् अवभासकः। व्यष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यं हि प्राज्ञ इत्युच्यते। प्राज्ञश्च एकस्य अज्ञानस्य अवभासको भवति। मलिनसत्त्वप्राधान्यात् च व्यष्ट्यज्ञानम् अस्पष्टोपाधिः, तस्माच्च अनतिप्रकाशकं भवति। ईश्वरस्य उपाधिरूपं समष्ट्यज्ञानं, प्राज्ञस्य उपाधिरूपं व्यष्ट्यज्ञानं च कारणशरीरम् आनन्दमयकोशः सुषुप्तिः इति च कथ्यते। समष्ट्यज्ञानं सकलजगत्कारणं, ब्रह्मज्ञानेन शीर्यमाणत्वात् च शरीरम्, अत इदं कारणशरीरम् इति कथ्यते। व्यष्ट्यज्ञानम् च अहङ्कारादीनां कारणं, ब्रह्मज्ञानेन शीर्यमाणत्वात् च शरीरम्, अतो व्यष्ट्यज्ञानमपि कारणशरीरम् इत्युच्यते। एतस्माद् कारणशरीरात् अज्ञानादेव स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्च उत्पद्यते। कारणात् कार्यमुत्पद्यते, विनाशादनन्तरं च कार्यं कारणे लीयते इति

नियमः। अतः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चोऽपि कारणशरीरे अज्ञाने एव लीयते। अतः कारणशरीरस्य सुषुप्तिः इति नाम, तत्रैव समस्तप्रपञ्चस्य लयदर्शनात्। कारणत्वावस्थायां सुषुप्तौ प्रलयकाले वा स्थूल-सूक्ष्मप्रपञ्चयोः अभावात् जीवः आनन्दबाहुल्यम् अनुभवति, इदमज्ञानं कोशवत् ब्रह्म आच्छादयति च । अतः कारणशरीरम् आनन्दमयकोश इत्युच्यते।

वनवृक्षयोः अभेदः भवति, न हि वृक्षो वनाद् भिन्नः। एवं वनाकाशस्य वृक्षाकाशस्य च अभेदः वर्तते, वृक्षे विद्यमानः आकाशः वने विद्यमानात् आकाशात् न भिन्नः, वनवृक्षयोः अभेदात्। एवं समष्टिव्यष्ट्यज्ञानयोः वनवृक्षयोः अभेदवत्, ईश्वरप्राज्ञयोः चैतन्यस्वरूपत्वात् वनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोः अभेदवत् अभेदो बोध्यः। अज्ञानेन अनुपहितं यत् चैतन्यं तत् तुरीयचैतन्यम् इति उच्यते। यथा वनाकाशस्य वृक्षाकाशस्य आधारभूतः एको महाकाशो वर्तते, एवमेव समष्ट्यज्ञानेन उपहितस्य चैतन्यस्य व्यष्ट्यज्ञानेन उपहितस्य चैतन्यस्य च आधारभूतम् एकं चैतन्यं वर्तते, यत् केनापि उपाधिना संस्पृष्टं न तिष्ठति। तदेव आधारभूतं चैतन्यं तुरीयचैतन्यम् इत्युच्यते।

अस्य च अज्ञानस्य शक्तिद्वयं वर्तते – आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्चेति। यथा अल्पः मेघः अनेकयोजनविस्तृतं सूर्यम् आवृणोति द्रष्टुः नयनपथपिधानेन, तथैव अज्ञानम् आवरणशक्त्या अपरिच्छिन्नम् अपि आत्मानं जीवस्य बुद्धिम् आवृत्य आच्छादयति इव। यथा रज्जुविषयकम् अज्ञानम् आवृतायां रज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकम् उद्भावयति एवम् अज्ञानमपि आवरणशक्त्या आवृते आत्मनि विक्षेपशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चम् उद्भावयति।

आवरणविक्षेपशक्तिद्वयविशिष्टेन अज्ञानेन उपहितं चैतन्यम् (ईश्वरः) जगतः निमित्तम् उपादानं च भवति। ईश्वरो हि चैतन्यप्रधानतया जगतो निमित्तं भवति, जडोपाधिप्रधानतया उपादानं च भवति। यथा लूताकीटः स्वचैतन्यदृष्ट्या तन्तूनां निमित्तं भवति, स्वशरीरप्रधानतया तन्तूनाम् उपादानञ्च भवति। अतः ईश्वर एव जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। आम्नातं च मुण्डकोपनिषदि –

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह नित्यम्।। इति।

पाठगतप्रश्नाः २

११. जगतः परिणाम्युपादानकारणं किम्?

१२. जगतो विवर्तोपादानकारणं किम्?

१३. अज्ञानस्य लक्षणं किम्?

१४. त्रिगुणात्मकस्य अज्ञानस्य गुणत्रयं किम्?

१५. अज्ञानं केन प्रमाणेन गृहीतं भवति?

१६. किं तावत् कारणशरीरम्?

१७. क ईश्वरः?

१८. कः प्राज्ञः ?

१९. किमर्थं कारणशरीरम् आनन्दमयकोश इत्युच्यते?

२०. किं तावत् तुरीयं चैतन्यम्?

२१. अज्ञानस्य शक्तिद्वयं किम्?

२२. कथमीश्वरः जगतः निमित्तकारणम् उपादानकारणञ्च भवति?

२२.४.३ सूक्ष्मशरीरम्

तमःप्रधानेन विक्षेपशक्तिविशिष्टेन अज्ञानेन उपहितात् चैतन्यात् आकाशः, आकाशाद् वायुः, वायोः अग्निः, अग्नेः आपः, अद्भ्यः पृथिवी च उत्पद्यते। एतेषु भूतेषु च जाड्याधिक्यदर्शनात् जाड्यहेतुभूतस्य तमसः प्राधान्यं कारणे अङ्गीक्रियते। आम्नातं च तैत्तिरीयोपनिषदि – "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी" इति। गुणत्रयविशिष्टाद् अज्ञानाद् उत्पन्नेषु एतेषु भूतेषु अपि गुणत्रयं वर्तते । एतानि हि सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राणि इत्युच्यन्ते। एतैः सूक्ष्मैः भूतैः जीवस्य व्यवहारो न सम्भवति। एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्ष्मभूतानि स्थूलभूतानि च उत्पद्यन्ते।

आकाशादीनां पञ्चानां सूक्ष्मभूतानां सात्त्विकांशेभ्यः व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् श्रोत्र-त्वग्-अक्षि-रसन-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि क्रमेण उत्पद्यन्ते। एतेभ्यः पञ्चसूक्ष्मभूतानां सूक्ष्मांशेभ्यः मिलितेभ्यः अन्तःकरणम् उत्पद्यते। निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिर्हि बुद्धिः इत्युच्यते, सङ्कल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिश्च मनः इत्युच्यते। अन्तःकरणवृत्तिभेदयोः चित्ताहङ्कारयोः एतयोः बुद्धिमनसोरेव अन्तर्भावः। चित्तं वै स्मरणात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः। अहङ्कारश्च अभिमानात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः। चित्तस्य बुद्धौ अन्तर्भावो भवति, अहङ्कारस्य च मनसि। आकाशादीनां पञ्चानां भूतानां रजोंऽशेभ्यः व्यस्तेभ्यः क्रमेण वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानां रजोंऽशेभ्यो मिलितेभ्यः पञ्च प्राणा उत्पद्यन्ते। पञ्च प्राणाश्च – प्राणः अपानः व्यान उदानः समानश्चेति। नागः कूर्मः कृकरः देवदत्तः धनञ्जयश्चेति पञ्च प्राणा इत्यपि केचिद् वदन्ति। ऊर्ध्वगमनशीलः नासाग्रवर्ती वायुः प्राणः, अधोगमनशीलः पाय्वादिस्थायी वायुः अपानः, सर्वनाडीगमनशीलः अखिलशरीरस्थो वायुः व्यानः, ऊर्ध्वम् उत्क्रमणशीलः कण्ठस्थितो वायुः उदानः, शरीरमध्यगतः अन्नरसादीनां समीकरणकरः वायुश्च समानः। केचित् पुनः अन्यद् वायुपञ्चकम् नाग-कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जयाख्यम् अङ्गीकुर्वन्ति। तत्र नागाख्यो वायुः उद्गिरणकरः, कूर्मः उन्मीलनकरः, कृकरः क्षुधाकरः, देवदत्तः जृम्भणकरः, धनञ्जयः पोषणकरश्च। एतेषां पञ्चवायूनां प्राणादिषु एव अन्तर्भाव इति केचित्।

सूक्ष्मशरीराणि हि सप्तदशावयवविशिष्टानि। सूक्ष्मशरीरं हि लिङ्गशरीरम् इत्यपि कथ्यते। प्रत्यगात्मानम् अनुमापयति इति कारणात् सूक्ष्मशरीरस्य लिङ्गशरीरम् इति नाम। लिङ्गशरीरस्य

सप्तदशावयवा हि – ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिः मनः कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं चेति।

एतेषु पुनः ज्ञानेन्द्रियपञ्चकसहिता बुद्धिः विज्ञानमयकोश इत्युच्यते। अयं विज्ञानमयकोश एव लोकात् लोकान्तरं देहात् देहान्तरं च व्रजति, कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखित्व-दुःखित्वाद्यभिमानवान् च भवति। विज्ञानमयकोश एव जीवपदवाच्यः। ज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनोमयकोशो भवति। प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकसहितं प्राणमयकोशो भवति। प्राणमयकोशो हि क्रियात्मकः, अतः रजोंऽशेभ्यः समुत्पन्न इति निर्धार्यते। एतेषु त्रिषु कोशेषु विज्ञानमय-मनोमय-प्राणमयेषु विज्ञानमयः ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः, मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः, प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपश्च भवन्ति। कार्यभेदात् च एतेषां कोशानां विभागः। एतत्कोशत्रयं मिलित्वा एव सूक्ष्मशरीरं भवति।

सूक्ष्मशरीरस्थलेऽपि समष्टिव्यष्टिबुद्धिः प्रवर्तितो भवति। समष्टिसूक्षशरीरोपहितं चैतन्यं हि सूत्रात्मा, हिरण्यगर्भः, प्राणो वेत्युच्यते। व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितं चैतन्यं तैजसः इत्युच्यते। तेजोमयान्तःकरणस्य उपाधिरूपेण वर्तमानत्वात् एवम् अभिधानं समायातम्। सूक्ष्मशरीरं हि स्थूलप्रपञ्चापेक्षया सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मं, ब्रह्मज्ञानेन शीर्यमाणत्वात् च शरीरम्। जाग्रद्वासनायुक्तत्वात् अयं स्वप्नः, स्थूलप्रपञ्चस्य अत्रैव लयात् इदं स्थूलप्रपञ्चलयस्थानमिति चोच्यते। हिरण्यगर्भतैजसौ स्वप्नकाले मनोवासनानिर्मितान् सूक्ष्मविषयान् अनुभवतः।

पाठगतप्रश्नाः ३

२३. आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानि कस्माद् उत्पद्यन्ते?

२४. आकाशादीनां पञ्च सुक्ष्मभूतानां सात्त्विकांशेभ्यः किमुत्पद्यते?

२५. किं वै मनः?

२६. का वै बुद्धिः?

२७. चित्ताहंकारयोः कुत्र अन्तर्भावः?

२८. कर्मेन्द्रियाणि कुत उत्पद्यन्ते?

२९. पञ्चप्राणाः कुतः समुत्पद्यन्ते?

३०. पञ्चप्राणाः के?

३१. सूक्ष्मशरीरे कति अवयवाः सन्ति, के च ते?

३२. को विज्ञानमयकोशः?

३३. कः प्राणमयकोशः?

३४. कः मनोमयकोशः?

३५. को हिरण्यगर्भः?

३६. कस्तैजसः?

२२.४.४ स्थूलशरीरम्

आकाशादीनां पञ्चसूक्ष्मभूतानां पञ्चीकरणेन स्थूलभूतानां समुत्पत्तिः भवति। आकाशादिपञ्चसु भूतेषु प्रत्येकं समं द्विधा विभज्य, प्रत्येकभूतस्य आद्यभागान् पुनः चतुर्धा समं विभज्य, तेषां चतुर्णाम् आद्यभागांशानां स्वस्वेतरद्वितीयांशैः सह योजनेन पञ्चीकरणं सम्भवति। तथाहि उच्यते-

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते।। इति।

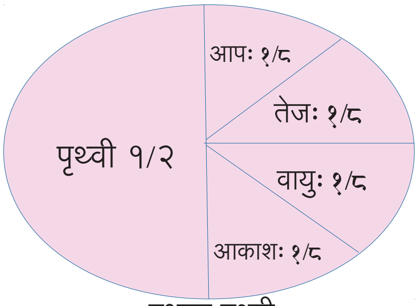

स्थूला पृथ्वी

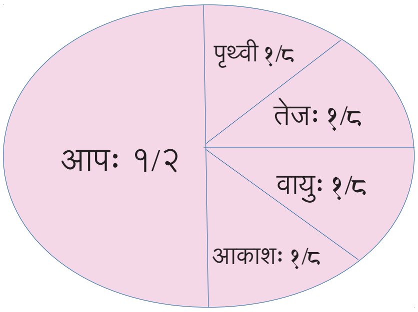

स्थूलाः आपः

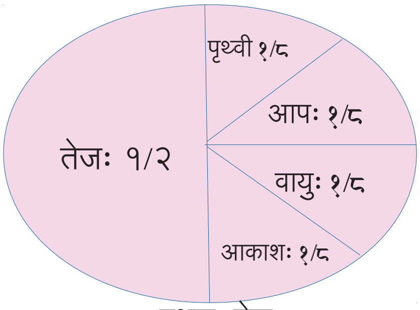

स्थूलः तेजः

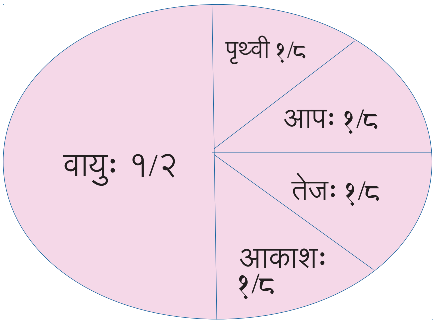

स्थूलः वायुः

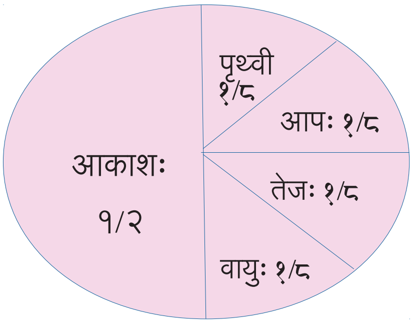

स्थूलः आकाशः

एवं पञ्चीकरणेन पञ्च स्थूलभूतानि आविर्भवन्ति। ननु पञ्चीकरणादनन्तरं प्रत्येकस्मिन् एव स्थूलभूते पञ्चभूतानाम् विद्यमानत्वात् किं तेषामभिधानं स्यादिति चेदुच्यते यस्मिन् समुदाये यस्य भूतस्य

भागाधिक्यं तस्य तेनैव नाम्ना अभिधानम्। तथाहि यत्र समुदाये पृथिव्या भागः अधिकः तस्य समुदायस्य पृथिवी इति, एवं जलं तेजो वायुः आकाश इति नामानि बोध्यानि। ब्रह्मसूत्रे बादरायणेन अयमर्थः सूचितः – 'वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः' इति सूत्रेण। न च पञ्चीकरणख्यापकश्रुतेरभावादस्य प्रामाण्यम् नास्ति इति आशङ्कनीयम्, "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इत्यादित्रिवृत्करणश्रुत्या पञ्चीकरणस्यापि उपलक्षितत्वात्। आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः इत्यादिवाक्येभ्यः श्रुतार्थापत्त्या आकाशवाय्वोरपि पञ्चीकरणं सिद्ध्यति।

स्थूलभूतेषु आकाशे शब्दः अभिव्यक्तो भवति, वायौ शब्दस्पर्शौ, अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि, जले शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च। एतैः पञ्चीकृतैः स्थूलभूतैः सप्तोर्ध्वलोकाः सप्त अधोलोकाश्च उत्पद्यन्ते। किञ्च, स्थूलभूतेभ्यः ब्रह्माण्डान्तर्गतानां स्थूलशरीराणां स्थूलशरीरेण भोग्यानाम् अन्नपानादीनां च समुत्पत्तिः भवति। सप्त ऊर्ध्वलोकास्तावत् – भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम् चेति, सप्त अधोलोका हि – अतलः वितलः सुतलः रसातलः तलातलः महातलः पातालश्चेति। चतुर्विधानि स्थूलशरीराणि तावत् – जरायुजम् अण्डजं स्वेदजम् उद्भिज्जं चेति। जरायुजानि शरीराणि जरायुभ्यः जातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि। अण्डजानि शरीराणि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिसर्पादिशरीराणि। स्वेदजानि शरीराणि स्वेदेभ्यो जातानि यूकमशकादिशरीराणि। उद्भिज्जानि च भूमिमुद्भिद्य जातानि लतावृक्षादीनि।

प्रतिजीवं शरीराणि भिन्नानि। यदा च एषां स्थूलशरीराणां समष्टिविवक्षा भवति तदा समष्टिस्थूलशरीरम् इति व्यपदेशः, यदा च व्यष्टिविवक्षा भवति तदा व्यष्टिस्थूलशरीरम् इति व्यपदेशः। समष्टिस्थूलशरीरोपहितं चैतन्यं वैश्वानरः विराट् इति वा उच्यते। सकलनराभिमानित्वात् समष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्यस्य वैश्वानर इति, विविधं राजमानत्वात् च विराट् इति नाम। व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितं चैतन्यं विश्वः इति उच्यते। सूक्ष्मशरीराभिमानम् अपरित्यज्य एव स्थूलशरीरे प्रविष्टत्वात् विश्वत्वम्। स्थूलशरीरं च अन्नविकारः, अन्नेन एव स्थूलशरीरस्य वृद्धिः भवति। अतः अस्य अन्नमयकोश इति अभिधानम्। अनेन शरीरेण स्थूलविषयाणाम् एव भोगाः सम्भवन्ति, तस्मादिदं स्थूलशरीरम् इति कथ्यते। स्थूलभोगायतनत्वात् स्थूलशरीरस्य जाग्रत् इति नाम।

जाग्रदवस्थायां विश्ववैश्वानरौ श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणैः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्, वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थैः वचनादानगमनविसर्गानन्दान्, मनो-बुद्ध्यहंकार-चित्तैः सङ्कल्प-निश्चयाहंकार्य-चैत्तान् स्थूलविषयान् अनुभवतः। श्रोत्रादीन्द्रियाणि क्रमेण दिग्-वातार्क-वरुणाश्विभिः नियन्त्रितानि भवन्ति। वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि यथाक्रमं अग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजापतिभिः नियन्त्रितानि भवन्ति। मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि च चन्द्र-चतुर्मुखब्रह्म-शङ्कराच्युतैः नियन्त्रितानि भवन्ति। पूर्ववत् समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरयोः वनवृक्षाभेदवत्, वैश्वानर-विश्वयोश्च वनाकाश-वृक्षाकाशाभेदवत् अभेदो बोध्यः।

एवमेतेषां स्थूल-सूक्ष्म-कारणप्रपञ्चानां समष्टिः एकः महान् प्रपञ्चः भवति। यथा बहूनि अवान्तरवनानि मिलित्वा एकं महावनं भवति तद्वत्।

२२.५ विशेषाध्यारोपः

ब्रह्मणि सामान्यतः महाप्रपञ्चाध्यारोपः वर्णितः। इदानीं प्रत्यगात्मनि विशेषाध्यारोपः प्रतिपाद्यते। पुत्रत्वादीनां बाह्यधर्माणाम् आत्मभिन्नानां देहादीनां च आत्मनि अध्यारोपात् अहम् इदं, मम इदम् इत्यादिव्यवहारा भवन्ति। अयमेव विशेषाध्यारोपः। तथाहि आत्मा वै जायते पुत्रः इत्यादिश्रुतिं दृष्ट्वा विप्रतिपन्नाः केचन प्राकृताः चार्वाकाः स्वस्मिन् इव पुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रे पुष्टे नष्टे च अहमेव पुष्टो नष्ट इत्याद्यनुभवाच्च पुत्र एव आत्मा इति वदन्ति। केचन चार्वाकाः पुनः 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यादिश्रुतिप्रमाणात् प्रदीप्ताद् गृहात् पुत्रं परित्यज्य अपि जनानां वहिर्गमनं दृष्ट्वा, किञ्च, स्थूलोऽहं कृशोऽहम् इत्यादिव्यवहारान् च वीक्ष्य स्थूलशरीरम् आत्मा इति वदन्ति। अपरे चार्वाकाः 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः' इत्यादिश्रुतिं वीक्ष्य, इन्द्रियाणाम् अभावे शरीरचलनाभावं दृष्ट्वा, काणोऽहं वधिरोऽहम् इत्याद्यनुभवात् च इन्द्रियाणि एव आत्मा इति वदन्ति। अन्ये केचन चार्वाकाः 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' इत्यादिश्रुतिदर्शनात्, मनसि सुप्ते प्राणादेः अनुभवाभावात्, अहं संकल्पवान् अहं विकल्पवान् इत्याद्यनुभवाच्च मन आत्मा इति वदन्ति। योगाचारा बौद्धास्तु कर्तुः अभावे करणानां प्रवृत्त्यभावात्, अहं कर्ता अहं भोक्ता इत्याद्यनुभवात् च बुद्धिः एव आत्मा इति वदन्ति। 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय' इति श्रुतिरपि तैः प्रमाणरूपेण प्रदर्श्यते। प्राभाकराः तार्किकाश्च बुद्ध्यादीनाम् अज्ञाने लयदर्शनतात्, अहम् अज्ञ इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानम् आत्मा इति वदन्ति। एतन्मतस्य उपोद्बलकत्वेन 'अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय' इति श्रुतिं ते उदाहरन्ति। भाट्टमीमांसकास्तु अज्ञानोपहितं चैतन्यम् आत्मा इति वदन्ति। यतो हि सुषुप्तौ ज्ञानम् अज्ञानम् उभयमेव तिष्ठतः, अतो हि भवति अनुभवः 'माम् अहं न जानामि' इति। अत्र उपोद्बलकं श्रुतिवाक्यं तावत् – 'प्रज्ञानघन एवानन्दमय आत्मा' इति। शून्यवादिबौद्धानां मते शून्यम् एव आत्मा, 'अहं सुषुप्तौ न आसम्' इति सुप्तोत्थितस्य अनुभवात्, 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतेश्च। एवम् आत्मनि पुत्र-शरीरेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यज्ञान-तदुपहितचैतन्य-शून्यानाम् अनात्मवस्तूनाम् अध्यारोपात् विविधाभिमाना भ्रमभूता जायन्ते।

२२.५.१ विशेषाध्यारोपनिरासः

पुत्राद् आरभ्य शून्यपर्यन्ता विषया आत्मभिन्ना एव। पुत्रादीनाम् आत्मत्वं प्रतिपादयितुं ये श्रुति-युक्त्यनुभवाः प्रदर्शिताः ते श्रुतियुक्त्यनुभवाभासा एव, न यथार्थाः। पूर्वपूर्वयुक्तीनां च उत्तरोत्तरयुक्तिभिः खण्डनम् अध्यारोपप्रतिपादनकाले एव विहितम्। पुत्रादारभ्य शून्यपर्यन्तानां ज्ञानविषयत्वात् जडत्वाच्च अनात्मत्वं, तस्माच्च मिथ्यात्वं स्फुटम्। 'प्रत्यगस्थूलः अचक्षुः अप्राणः अमनाः अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्र सत्' इत्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात्, अहं ब्रह्म इति विदुषाम् अनुभवस्य प्रामाण्यात् पूर्वोक्तानां श्रुतियुक्त्यनुभवाभासानां बाधः। प्रत्यगात्मा हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः पूर्वोक्तानां विषयाणां प्रकाशकः।

२२.५.२ स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चापवादेन कारणभूतब्रह्मनिर्णयः (सामान्याध्यारोपनिरासः)

कार्यं कारणे आश्रितं तिष्ठति इति पूर्वं प्रतिपादितम्। शास्त्रेण अध्यारोपप्रतिपादनस्य मुख्यम् उद्देश्यं तावत् कार्यप्रपञ्चेन कारणभूतस्य ब्रह्मणो निर्देशः। इदानीम् अपवादेन कार्यप्रपञ्चद्वारा कारणभूतं ब्रह्म प्रतिपाद्यते। तथाहि स्थूलभोगायतनं चतुर्विधं स्थूलशरीरं भोग्यरूपाणि अन्नपानादीनि चतुर्दशभुवनानि तदाश्रयं ब्रह्माण्डं च कारणरूपपञ्चीकृतभूतमात्रं भवन्ति। एवं शब्दादिसहितानि पञ्चीकृतभूतानि सूक्ष्मशरीरादुत्पन्नानि ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि च अपञ्चीकृतभूतमात्रं भवन्ति। त्रिगुणात्मकानि अपञ्चीकृतभूतानि च कारणभूतं अज्ञानोपहितचैतन्यमात्रं भवन्ति। कारणशरीरम् अज्ञानम् अज्ञानोपहितं चैतन्यम् ईश्वरादिकं च उपहितचैतन्याधारभूतम् अनुपहितचैतन्यरूपं तुरीयं ब्रह्ममात्रं भवति।

२२.६ अध्यारोपापवादेन तत्त्वम्पदार्थशोधनम्

'तत्त्वमसि' इति महावाक्येन जीवब्रह्मणोः ऐक्यं प्रतिपादितं भवति। तत्-त्वम्पदे लक्षणया चैतन्यमात्रं बोधयतः। अध्यारोपस्य आलोचनद्वारा तत्त्वम्पदयोः अभिहितार्थस्य लक्ष्यार्थस्य च ज्ञानं सुखेन सम्भवति। यथा वृक्षे जलसेकः क्रियते चेत् तदधःस्थिताः तृणाः अपि सिक्ता भवन्ति, तथा कारणभूतब्रह्मसूचनाय अध्यारोपापवादन्याये प्रयुक्तेऽपि सः तत्-त्वम्पदार्थशोधनमपि विदधाति। अतः तत्-त्वम्पदार्थशोधनं अध्यारोपापवादस्य गौणं प्रयोजनम्। तथाहि, समष्ट्यज्ञानं तदुपहितं चैतन्यम् (ईश्वरः) तदनुपहितं चैतन्यं (तुरीयं) – अभेदेन प्रतीयमानम् एतत् त्रितयं तत्पदस्य वाच्यार्थो भवति। यथा अयसि तप्ते अयसः वह्नेश्च भेदः न ज्ञातुं शक्यते। तदा च भवति व्यवहारः अयो दहतीति। एवमेव समष्ट्यज्ञानम् ईश्वरः तुरीयं चैतन्यं च अभेदेन प्रतिभासमानं तत्पदस्य वाच्यार्थो भवति। तत्पदस्य लक्ष्यार्थः तावत् अज्ञानेन अनुपहितं सकलाधारभूतं तुरीयं चैतन्यम्।

एवमेव व्यष्ट्यज्ञानं तदुपहितं चैतन्यं (प्राज्ञः) तदनुपहितं तुरीयं चैतन्यम् – एतत् त्रितयं तप्तायःपिण्डवद् अभेदेन भासमानं त्वंपदस्य वाच्यार्थो भवति। व्यष्ट्यज्ञानेन अनुपहितं तुरीयं चैतन्यञ्च त्वम्पदस्य लक्ष्यार्थो भवति। एवं तत् पदस्यापि लक्ष्यार्थः तुरीयं चैतन्यं, त्वम्पदस्यापि लक्ष्यार्थो तुरीयं चैतन्यम्। तेन च तत्त्वम्पदयोः तुरीयचैतन्यमात्रबोधकत्वं समायाति। तदेव च तात्पर्यं तत्त्वमसि इति महावाक्यस्य। अतो ब्रह्मजीवयोः तत्त्वम्पदवाच्ययोः नास्ति भेदः इति समापतति।

पाठगतप्रश्नाः ४

३७. स्थूलभूतानां उत्पत्तिः कुतः कस्माच्च भवति?

३८. किं तावत् पञ्चीकरणम्?

३९. सप्तोर्ध्वलोकाः के?

४०. स्थूलशरीराणि कतिविधानि, कानि च तानि?

४१. सप्ताधोलोका के?

४२. स्वेदजशरीराणि कानि?

४३. को वैश्वानरो विराट् वा?

४४. व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्यस्य किमभिधानम्?

४५. मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि कैः देवैः नियन्त्रितानि भवन्ति?

४६. शून्यम् एव आत्मा इति केषां मतम्?

४७. भाट्टमीमांसकानां मते क आत्मा?

४८. तत्-पदस्य वाच्यार्थो लक्ष्यार्थश्च कः?

४९. त्वम्पदस्य वाच्यार्थो लक्ष्यार्थश्च कः?

पाठसारः

अध्यारोपापवादन्यायेन गुरुः शिष्यं ब्रह्मतत्त्वम् उपदिशति। अध्यारोपापवादन्यायस्य मुख्यं प्रयोजनं सकलप्रपञ्चकारणस्य ब्रह्मणः निर्देश एव, गौणं प्रयोजनं तु तत्त्वम्पदार्थशोधनम्। वस्तुनि ब्रह्मणि अवस्तुनः अज्ञान-तत्कार्यप्रपञ्चस्य च आरोपः अध्यारोपः। अपवादस्तु ब्रह्मविवर्तस्य अज्ञान-तत्कार्यप्रपञ्चस्य च ब्रह्ममात्रत्वप्रतिपादनम्। अध्यारोपश्च सामान्याध्यारोपः विशेषाध्यारोपः इति द्विधा प्रदर्शितः। ब्रह्मणि अज्ञानस्य ततः उत्पन्नानां स्थूलसूक्ष्मशरीराणाम् आरोपो हि सामान्याध्यारोपः। विशेषाध्यारोपश्च पुत्रदेहादीनाम् बाह्यधर्माणाम् आत्मनि अध्यारोपः।

सामान्याध्यारोपे तावत् आदौ गुणत्रयात्मकस्य अज्ञानस्य प्रतिजीवं भिन्नस्य समष्टिविवक्षया व्यष्टिविवक्षया च समष्ट्यज्ञानं व्यष्ट्यज्ञानमिति व्यवहारः। समष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यम् ईश्वर इति कथ्यते, व्यष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यं च प्राज्ञ इति। इदमज्ञानम् हि कारणशरीरम् आनन्दमयकोशश्चेति व्यपदिश्यते। ईश्वर-प्राज्ञरूपयोः उपहितयोः चैतन्ययोः आधारभूतं यत् अनुपहितं चैतन्यं तत् तुरीयम् इत्युच्यते। अज्ञानस्य च आवरणविक्षेपाख्यं शक्तिद्वयं वर्तते। अज्ञानम् आवरणशक्त्या ब्रह्मस्वरूपम् आवृणोति, विक्षेपशक्त्या च आवृते ब्रह्मणि जगत् सृजति। तथाहि तमःप्रधान-विक्षेपशक्तिविशिष्टात् अज्ञानात् आकाश-वायु-तेजो-जल-पृथिवीरूपाणि पञ्च सूक्ष्मभूतानि समुत्पद्यन्ते। एतानि सूक्ष्मभूतानि अपि गुणत्रयविशिष्टानि। एतेषां भूतानां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः श्रोत्र-त्वग्-अक्षि-रसन-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। सूक्ष्मभूतानां सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यः अन्तःकरणम् उत्पद्यते। संकल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिर्हि मनः, बुद्धिश्च निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः। चित्ताहंकारयोः अन्तःकरणवृत्तिभेदयोः मनोबुद्ध्योरेव अन्तर्भावः। आकाशादीनां सूक्ष्मभूतानां रजोंऽशेभ्यो व्यस्तेभ्यो वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मिलितेभ्यश्च पञ्च प्राणाः समुत्पद्यन्ते। एवं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च प्राणाः, मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशावयवैः सूक्ष्मशरीरम्

उत्पद्यते। प्रतिजीवं सूक्ष्मशरीराणि भिद्यन्ते। तेषां सूक्ष्मशरीराणां समष्टिविवक्षया समष्टिसूक्ष्मशरीरं, व्यष्टिविवक्षया च व्यष्टिसूक्ष्मशरीरम् इति व्यपदेशः। समष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितं चैतन्यं हि हिरण्यगर्भः, व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितं चैतन्यं हि तैजसः। सूक्ष्मशरीरे एव त्रयः कोशा विज्ञानमय-मनोमय-प्राणमयरूपा अन्तर्भवन्ति। तथाहि बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियाणि च मिलित्वा विज्ञानमयकोशः, मनो ज्ञानेन्द्रियाणि च मिलित्वा मनोमयकोशः, पञ्च प्राणाः पञ्च कर्मेन्द्रियसहिताः प्राणमयकोशो भवति।

एतेषाम् आकाशादीनां पञ्च सूक्ष्मभूतानां पञ्चीकरणेन स्थूलभूतानि उत्पद्यन्ते। पञ्चीकरणं च प्रत्येकस्य भूतस्य पञ्चात्मकत्वविधानं, सचित्रम् भूतानाम् अनुपातः मूलपाठे प्रदत्तः। यस्मिन् भूतसमुदाये यस्य भूतस्य आधिक्यं तस्य तदेव अभिधानम्। पञ्चीकरणेन समुत्पन्नेभ्यः स्थूलभूतेभ्यः सप्तोर्ध्वलोकाः सप्ताधोलोकाः, तत्तल्लोकोचितानि चतुर्विधानि शरीराणि, तत्तल्लोकेषु भोग्यानि अन्नपानादीनि च समुत्पद्यन्ते। प्रतिजीवं स्थूलशरीरं भिन्नम्। स्थूलशरीराणां समष्टिविवक्षया समष्टिस्थूलशरीरं, व्यष्टिविवक्षया च व्यष्टिस्थूलशरीरम् इति व्यपदेशः। समष्टिस्थूलशरीरोपहितं चैतन्यं हि विराट् वैश्वानरो वा, व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितं चैतन्यं हि विश्व इत्युच्यते। इदं स्थूलशरीरं हि अन्नेन उपचितं भवति, अतः स्थूलशरीरम् अन्नमयकोश इत्युच्यते। ईश्वरप्राज्ञौ सुषुप्तौ आनन्दमनुभवतः, हिरण्यगर्भ-तैजसौ स्वप्ने वासनामयान् सूक्ष्मविषयान् अनुभवतः, वैश्वानर-विश्वौ च जाग्रदवस्थायां बाह्येन्द्रियैः स्थूलान् विषयान् अनुभवतः। समष्टिव्यष्ट्यज्ञानयोः तदुपहितचैतन्ययोश्च वनवृक्षयोः तदवच्छिन्नचैतन्ययोः इव अभेदः।

श्रुतियुक्त्यनुभवाभासम् आश्रित्य चार्वाकादयः दार्शनिकाः पुत्रदेहादीनाम् आत्मनि अध्यासपुरःसरं पुत्रदेहादीनाम् एव आत्मत्वं प्रतिपादयन्ति। पुत्रादारभ्य शून्यपर्यन्तानां सर्वेषामेव विषयाणाम् अनात्मत्वं, श्रुत्या युक्त्या अहं ब्रह्मेत्यादि विद्वदनुभवविरोधात् च।

कार्यं च कारणाव्यतिरिक्तं कारणमात्रमिति प्रतिपाद्यते बुधैः। एवं सर्वाणि स्थूलशरीराणि ब्रह्माण्डं स्थूलभोग्यवस्तूनि च स्थूलभूतपञ्चकमात्रं भवन्ति, स्थूलभूतपञ्चकं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चप्राणाः मनो बुद्धिश्च सूक्ष्मभूतपञ्चकमात्रं भवन्ति, सूक्ष्मभूतपञ्चकं च कारणभूतम् अज्ञानोपहितचैतन्यमात्रं भवति। अज्ञानं तदुपहितं चैतन्यम् ईश्वरादिकं च उपहितचैतन्याधारभूतं तूरीयं ब्रह्ममात्रं भवति। एवमपवादः प्रदर्शितः। सृष्टिप्रक्रियाद्वारा जगतः कारणरूपेण ब्रह्म निर्दिष्टं भवति।

अध्यारोपापवादन्यायेन तत्-त्वम्पदयोः वाच्यार्थलक्ष्यार्थप्रदर्शनमपि सुकरं भवति। तथाहि समष्ट्यज्ञानम्, ईश्वरः तुरीयं चैतन्यं च यदा अभेदेन प्रतिभासते तदा सः समुदायः तत्पदस्य वाच्यार्थो भवति, अनुपहितं तुरीयं ब्रह्ममात्रं हि तत्पदस्य लक्ष्यार्थः। एवं व्यष्ट्यज्ञानं, प्राज्ञः तुरीयं चैतन्यं च अभेदेन प्रतिभासमानं त्वंपदस्य वाच्यार्थो भवति, अनुपहितं तुरीयं ब्रह्ममात्रं हि त्वम्पदस्य लक्ष्यार्थः। अतः तत्त्वमसि इति वाक्येन ब्रह्मजीवयोः तत्त्वम्पदवाच्ययोः लक्ष्यार्थं तुरीयं ब्रह्म आदाय ऐक्यं बोध्यते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. बुद्धिः आत्मा इति केषां मतम्?

२. कारणशरीरस्य कथं सुषुप्तिः इति नाम?

३. समष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्यस्य वैश्वानर इति अभिधानं किमर्थम्?

४. जरायुजानि स्थूलशरीराणि कानि?

५. पञ्चीकरण-त्रिवृत्करणयोः परस्परविरोधित्वं न वा?

६. पृथिव्यां के गुणास्तिष्ठन्ति?

७. तेजसि के गुणा भवन्ति?

८. पञ्चीकरणादनन्तरं सर्वेषामेव भूतानां पञ्चपञ्चात्मकत्वात् कथं तेषामभिधानं स्यात्?

९. कः प्राणः?

१०. को व्यानः?

११. को देवदत्ताख्यः वायुः?

१२. समष्टिकारणशरीरस्य उत्कृष्टोपाधित्वं कुतः?

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि १

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि १

१. असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुनि अवस्त्वारोपः अध्यारोपः।

२. रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनः अज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् एव अपवादः।

३. यत्र आरोपो भवति तदधिष्ठानम्।

४. अधिष्ठानज्ञानेन हि आरोप्यस्य निवृत्तिः भवति।

५. कारणस्य स्वस्वरूपम् परित्यज्य अन्यरूपप्राप्तिः परिणामः। उच्यते च – 'सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदाहृत' इति।

६. स्वस्वरूपम् अपरित्यज्य एव कारणस्य अन्यरूपप्राप्तिः विवर्तः। उच्यते च – 'अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदाहृत' इति।

७. ब्रह्म एव आरोप्यस्य प्रपञ्चस्य अधिष्ठानम्।

८. प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणो विवर्तः।

९. अध्यारोपापवादन्यायस्य मुख्यं प्रयोजनं तावत् जगतः कारणरूपेण तुरीयस्य ब्रह्ममात्रस्य सूचनम्, जगतो मिथ्यात्वप्रदर्शनं च।

१०. तत्त्वम्पदार्थशोधनमेव अध्यारोपापवादन्यायस्य गौणं प्रयोजनम्।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि २

११. अज्ञानं हि जगतः परिणाम्युपादानम्।

१२. ब्रह्म एव जगतो विवर्तोपादानकारणम्।

१३. अज्ञानं तु सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चित् इति।

१४. लोहित-शुक्ल-कृष्णाः सत्त्वसजस्तमांसि वा गुणत्रयम्।

१५. अज्ञानम् अनुपलब्धिभिन्नेन प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकेन गृहीतं भवति।

१६. अज्ञानम् एव कारणशरीरम् इत्युच्यते, अखिलजगत्कारणत्वात् ब्रह्मज्ञानेन शीर्यमाणत्वाच्च।

१७. समष्टिकारणशरीरोपहितं चैतन्यं हि ईश्वरः।

१८. व्यष्टिकारणशरीरोपहितं चैतन्यं हि प्राज्ञः।

१९. कारणत्वावस्थायां स्थूल-सूक्ष्मप्रपञ्चयोः अभावात् जीवः आनन्दबाहुल्यम् अनुभवति, कारणशरीरम् अज्ञानं च कोशवत् ब्रह्म आच्छादयति। अतः कारणशरीरम् आनन्दमयकोश इत्युच्यते।

२०. ईश्वरप्राज्ञयोः उपहितचैतन्ययोः आधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तद्धि तुरीयं चैतन्यम् इत्युच्यते।

२१. आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्चेति।

२२. ईश्वरः अज्ञानरूपोपाधिप्राधान्येन जगत उपादानं भवति, स्वचैतन्यप्राधान्येन च जगतो निमित्तकारणं भवति।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि ३

२३. तमःप्रधानाद् विक्षेपशक्तिविशिष्टाद् अज्ञानाद् आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानि उत्पद्यन्ते।

२४. आकाशादीनां पञ्च सूक्ष्मभूतानां सात्त्विकांशेभ्यः व्यस्तेभ्यः श्रोत्र-त्वग्-अक्षि-रसन-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते, मिलितेभ्यश्च अन्तःकरणमुत्पद्यते।

२५. संकल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिरेव मनः।

२६. निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिरेव बुद्धिः।

२७. चित्तस्य बुद्धौ अन्तर्भावो भवति, अहंकारस्य च मनसि।

२८. आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानां रजोंऽशेभ्यो व्यस्तेभ्यः वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते।

२९. आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानां रजोंऽशेभ्यो मिलितेभ्यः पञ्च प्राणाः समुत्पद्यन्ते।

३०. प्राणापान-व्यानोदानसमानाः पञ्च प्राणाः। केषाञ्चन मते नाग-कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जयाख्याः पञ्च वायवः।

३१. सूक्ष्मशरीरे सप्तदश अवयवाः सन्ति। ते हि - पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च प्राणाः, मनो बुद्धिश्चेति।

३२. मनः ज्ञानेन्द्रियैः सहितं विज्ञानमयकोशः भवति।

३३. पञ्च प्राणाः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च मिलित्वा प्राणमयकोशो भवति।

३४. ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मन एव मनोमयकोशः।

३५. समष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितं चैतन्यं हि हिरण्यगर्भः।

३६. व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितं चैतन्यं हि तैजसः।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि ४

३७. आकाशादीनां पञ्च सूक्ष्मभूतानां पञ्चीकरणेन स्थूलभूतानां समुत्पत्तिः भवति।

३८. आकाशादिपञ्चसु भूतेषु प्रत्येकं समं द्विधा विभज्य, प्रत्येकभूतस्य आद्यभागान् पुनः चतुर्धा समं विभज्य, तेषां चतुर्णाम् आद्यभागांशानां स्वस्वेतरद्वितीयांशैः सह योजनेन पञ्चीकरणं भवति।

३९. सप्त ऊर्ध्वलोकास्तावत् भूः भुवः सुवः महः जनः तपः सत्यञ्चेति।

४०. स्थूलशरीराणि चतुर्विधानि जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदेन।

४१. सप्त अधोलोकास्तावत् अतलः, वितलः, सुतलः, तलातलः, महातलः, रसातलः पातालश्चेति।

४२. स्वेदेभ्यः उत्पन्नानि यूकमशकादीनां शरीराणि हि स्वेदजानि.

४३. समष्टिस्थूलशरीरोपहितं चैतन्यं हि वैश्वानरो, विराट् इत्युच्यते।

४४. विश्व इति।

४५. मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि चन्द्र-चतुर्मुख-शङ्कराच्युतैः नियन्त्रितानि भवन्ति।

४६. शून्यवादिनां बौद्धानां मतम्।

४७. अज्ञानोपहितं चैतन्यम् आत्मा।

४८. समष्ट्यज्ञानम् ईश्वरः तुरीयं चैतन्यं च यदा अभेदेन प्रतिभासते तदा सः समुदायः तत्पदस्य वाच्यार्थो भवति, अनुपहितं तुरीयं ब्रह्ममात्रं हि तत्पदस्य लक्ष्यार्थः।

४९. व्यष्ट्यज्ञानं प्राज्ञः तुरीयं चैतन्यं च अभेदेन प्रतिभासमानं त्वंपदस्य वाच्यार्थो भवति, अनुपहितं तुरीयं ब्रह्ममात्रं हि त्वम्पदस्य लक्ष्यार्थः।

॥ इति द्वाविंशः पाठः ॥